

Summary

The two authors describe a new method for conducting investigations above the vaulting of medieval buildings, familiarly known as "vacuum cleaning". The layers of dust and rubbish, the accumulation of centuries, are sucked up through a tube and transported to a sieve enclosed in a small wooden structure. This method is kinder not only to the buildings but also to the investigators, who would otherwise have to inhale all the dust stirred up by conventional methods, digging.

Translated by R. Cox

Rundbågsgavlarnas epok

Apropå ett nyutkommet arbete av Eyvind Unnerbäck

Få epoker i den nordiska arkitekturens historia torde ha blivit noggrannare behandlade än 1500-talets mitt. Adeln och framför allt kungamaktens hektiska borgbyggande under detta skede är påfallande ofta väl dokumenterat i bevarade arkivalier, och flertalet av de många monografier över skilda byggnadsverk, som kommit ut under årens lopp, har kunnat stödja sig på omfattande skriftliga källmaterial.

Även kontinental konstforskning har sysslat mycket med detta skede, eftersom det i de flesta länder norr om alperna just är vid denna tid, som den italienska renässansens former mera allmänt börjar accepteras av byggherrar och arkitekter. I samtida nordeuropeiskt språkbruk går dessa söderifrån importerade formelement ofta under beteckningen »välska», och »välska gavlar» har därför inom konstforskningen kommit att bli den gängse termen för de mer eller mindre klassicistiska gavlar, som från och med nu blir vanliga inom monumentalarkitekturen. När Eyvind Unnerbäck gett sitt nyutkomna arbete titeln *Welsche Giebel* (Antikvariskt arkiv 42, 1971), så har han emellertid därmed endast avsett en av de många gaveltyper, som i samtida och nutida litteratur brukar betecknas på detta sätt. Unnerbäck behandlar således endast de ur anciennitetssynpunkt kanske intressantaste av dem, rundbågsgavlarna, och nämner överhuvudtaget inte med ett ord de »välska» gaveltyper, som via den nederländska renässansen kom att spridas i Norden, och som kanske för många är vad som närmast avses med termen.

Skandinaviska och nordtyska rundbågsgavlar har av forskningen sedan länge satts i samband med norditaliensk och särskilt venetiansk 1400-talsarkitektur,

men någon övertygande teori om hur motivöverföringen skall ha gått till har dock hittills inte framställs. Unnerbäck har knappast heller försökt åstadkomma någon sådan, men däremot har han i detta arbete försökt visa hur stora likheter det finns mellan nordtyska och italienska rundbågsgavlar. Enligt Unnerbäcks uppfattning har inte mindre än fyra skilda typer av rundbågsgavlar direkt överförts från Norditalien till Sachsen-Thüringen, vilket betraktas som rundbågsgavelns centralområde inom Nordeuropa.

Unnerbäck börjar således sin framställning med en redogörelse för beståndet av rundbågsgavlar i Norditalien och Dalmatien, som ju vid denna tid var en venetiansk provins. Som prototyp framhålles Leon Battista Albertis projekterade men aldrig fullbordade västfasad till San Francesco i Rimini. Huvudvikten lägges emellertid vid en rad byggnadsverk av den framförallt i Venedig verksamme arkitekten Mauro Codussi. Beståndet indelas i fyra grupper: 1. Enkla halvkretsgavlar som å Santa Maria dei Miracoli i Venedig (Pietro Lombardi ca 1490). 2. Den trappgavelliknande gaveln å Scuola di San Marco i Venedig (Codussi 1491-95). 3. Avtrappade gavlar, där endast mittpartiet krönes av en halvcirkel, medan sidpartierna smyckas av kvartscirklar, typ San Michele dell'Isola i Venedig (Codussi 1468-79). 4. Som 3, men med mindre markerat mittparti, typ sockenkyrkan i Sedrina i Codussis hemtrakt.

I Sachsen-Thüringen utpekas följande monument som de äldsta representanterna för de skilda typerna: 1. Domkyrkan i Halle, fasaderna (Bastian Binder? 1524). 2. Samma byggnad, västgaveln. 3 Klädeshuset i Zwickau, takkuporna (Friedrich Schultheiss 1525) 4. Slottet i Glauchau (Andreas Günther, efter 1527). Därefter följer en genomgång av det nordeuropeiska materialet, som för varje område fördelas på dessa fyra typer. Av framställningen framgår, att särskilt typ 2 och typ 4 har en mycket vid spridning.¹

Unnerbäcks arbete omfattar således en tämligen noggrann genomgång av det nordeuropeiska beståndet av rundbågsgavlar och i samband därmed en god redovisning av litteraturen. Detta är obestriddligen av stort värde, särskilt som mycket av den tyska litteraturen är svåråtkomlig. Eftersom arbetet dock även har den vetenskapliga ambitionen att driva en tes, som berör denna speciella arkitekturarts överföring från Italien till Nordtyskland och från Nordtyskland till Sverige, finns det emellertid en del invändningar att göra av metodisk natur.

Först några ord om områdesindelningen. Unnerbäck har i stort sett försökt följa den politiska indelningen under den aktuella perioden, men med vissa undantag. Weserområdet behandlas således för sig, med hänvisning till att weserrenässansen är ett inom tysk konstforskning allmänt accepterat begrepp. Ett sådant avsteg kan väl i och för sig utan vidare accepteras, under förutsättning att författaren på något ställe presenterat en karta över den politiska indelningen. På de å s. 78-79 redovisade kartorna över monumentutbredningen är emellertid inga gränser utritade, vilket måste betecknas som en allvarlig brist. Tyvärr förefaller det som om författaren överhuvudtaget ej allvarligt hade försökt sätta sig in i dessa förhållanden. I inledningen till kapitlet Sachsen-Thü-

¹ För Nordeuropas vidkommande har Unnerbäck därför kastat om ordningsföljden mellan typ 3 och typ 4.

ringen säges således detta område under den aktuella tiden ha bildat en politisk och kulturell enhet, vilket måste betecknas som direkt felaktigt. Unnerbäck framhäver visserligen längre fram kardinal Albrekt av Brandenburgs självständiga ställning inom området som herre till staden Halle, men däremot nämnes inte med ett ord, att hela området som sådant sedan 1485 var delat i ett »ernestinskt» kurfurstendöme och ett »albertinskt» hertigdöme, vilket senare år 1547 övertog kurfurstevärdigheten. Det ernestinska kurfurstendömets huvudstad Wittenberg behandlas f. ö. under Anhalt. För Skandinavians vidkommande bör framhållas det egendomliga i att Schleswig-Holstein inte behandlas i anslutning till Danmark utan inrangeras i raden av tyska landsdelar, med hänvisning till att området under 1500-talet i egenskap av hertigdöme åtnjöt en betydande frihet. Detta kan visserligen vara sant, men eftersom de två närmast aktuella hertigarna båda lyckades lägga beslag på den danska kungamakten, måste ju anknytningen ändå sägas vara tämligen stark.

För att bevisa sin tes om Sachsen-Thüringens direktkontakt med Norditalien har Unnerbäck använt en typologisk metodik, som tyvärr saknar stringens. Således förekommer inga egentliga typdefinitioner. Unnerbäck karakteriserar sina typer med beskrivningar av de gavlar, som han betraktar som utgångspunkter, och läsaren lämnas därmed frihet att själv bedöma vilka delar av dessa beskrivningar, som är relevanta för typbildningen. Av resonemanget att döma, är det endast gavlarnas ytterkonturer, som Unnerbäck tillmäter denna betydelse. Skillnaden mellan typerna 3 och 4 synes således bestå i att den krönande halvcirkeln i typ 3 (Zwickau) är något förhöjd över de omgivande kvartscirkelnas krön, medan den i typ 4 (Glauchau) vilar direkt på dessa. I en definition hade lämpligen kunnat nämnas något om den arkitektoniska anledningen till denna skillnad. Förslagsvis: Typ 3. Avtrappad gavel, vars mittinne krönes av en halvcirkel, som vilar på ett entablement mellan två lister, medan sidotinnarna krönes av kvartscirklar (egentligen: av cirkelbågar, som är mindre än en halvcirkel). Typ 4. Avtrappad gavel, vars mittinne krönes av en halvcirkel, som vilar på en enkel list, medan etc. Under en sådan definition av typ 4 kan man emellertid inte inordna sockenkyrkogaveln i Sedrina, vars krönande halvcirkel inte vilar på vare sig entablement eller list utan direkt på två lister. Denna gavel utgör således en ytterligare förenkling av temat, och Sedrina kan därmed inte ha utgjort förebild till Glauchau-typen, som naturligast i stället låter sig förklara som en i Sachsen inhemskt åstadkommen förenkling av Zwickau-typen.

Det bör i sammanhanget framhållas, att Unnerbäck otvivelaktigt gjort alldeles rätt, när han valt en typologisk metod för bearbetningen av detta tämligen svåröverskådliga material. Som exempel på en typologisk undersökning av ett motiviskt mycket närbesläktat material kan nämnas Edwin Dethlefsen och James Deetz: *Death's heads, cherubs, and willow trees. Experimental archaeology in colonial cemeteries.*² Denna uppsats beskriver helt enkelt ett experiment, som går ut på att med hjälp av daterade gravstenar bevisa den typologiska metodens tillförlitlighet. Dethlefsen och Deetz visar åskådligt dels hur olika motiv avlöser varandra på stenarna, dels hur de enskilda motiven successivt förändras.

² *American Antiquity* 31, 1965-66, s. 502 ff.

De nordamerikanska gravstenarnas användbarhet som testmaterial för typologisk bevisföring är betingad av deras stora motivrikedom. Skall typologisk bevisföring vara övertygande, måste den taga hänsyn till minst två av varandra oberoende typologiska element.³ Tänkbara sådana kompletterande formelement, som med fördel borde kunna medtagas i en grundligare typologisk studie över rundbågsgavlarna är t. ex. de musslereliefer, som ofta fyller ut bågarna, och de knoppar, som ofta kröner gaveltinnarna. På gavlarna kan naturligtvis ofta sådan utsmyckning helt eller delvis ha förstörts, men i detta hänseende erbjuder just gravstensmaterialet ett utmärkt komplement. Som exempel avbildas här en gravsten från Åstrup på Fyn, som av Chr. Axel Jensen tillskrivits Roskilde-mästaren Hans Maler (fig. 1).⁴ Nu är ju gravstenar från renässansen inte alltid daterbara på året, eftersom man i många fall kunnat påvisa, att stenar tillverkats antingen långt före eller långt efter ett dödsfall. I just detta fall är stenen lagd över en person, som avlidit 1534, men Jensen anser, att den tidigast kan ha huggits ca 1555. Eftersom Jensen knappast har arbetat efter någon strikt typologisk metod, kan hans dateringar ofta ifrågasättas, men det av honom beskrivna materialet kan knappast förbigås vid en typologisk behandling av den äldsta nordiska renässansens formvärld, utan risk för direkta felslut.

En säker grundval för Unnerbäckes resonemang utgöres, som inledningsvis framhållits, av de många monografier över nordiska borganläggningar, som kunnat stödja sig på skriftliga källmaterial. Författarna till dessa monografier har med användande av historisk källkritik kunnat fastlägga en rad odiskutabla kronologiska hållpunkter. De har också kunnat knyta personnamn till flera arkitektoniskt betydelsefulla verk. Unnerbäck har själv på detta sätt nått betydelsefulla resultat i sitt 1966 utkomna arbete Vadstena slott 1545-1554. Mot den i detta sammanhang viktigaste personattribueringen har emellertid Martin Olsson vänt sig i en uppsats i denna tidskrift.⁵ Unnerbäck har utnämnt byggmästaren Påvel Schütz till upphovsman till en 1551 tillkommen gavel av Glauchau-typ på en tornliknande byggnad på slottets borggård. Enligt Olsson har han emellertid vid denna attribuering inte kunnat stödja sig på något belägg för att Schütz i Vadstena haft något uppdrag av formskapande arkitektoniskt slag. Denna anmärkning aktualiserar den kanske intressantaste problematiken inom detta skede av Nordens konsthistoria. Vilka var de organisatoriska förutsättningarna för renässanskonstens framträngande?

Inom kontinental konstforskning har detta problem ofta uppmärksammats, och vanligen har man pekat på en huvudorsak, det medeltida skråväsendets sammanbrott. I en av Unnerbäck uppmärksammas uppsats har således Hans Joachim Krause sammankopplat tillkomsten av Sachsens äldsta renässansarbete, sakristiportalen i Annabergs stadskyrka, med ett möte i Annabergs byggnads-hytta den 27.7.1518, där den gällande skråordningen diskuterades och delvis sat-

³ B. Malmer: Nordiska mynt före år 1000, 1966, s. 249.

⁴ Chr. A. Jensen: Danske adelige gravsten, I, 1951, s. 205.

⁵ M. Olsson: Några synpunkter på ett nyutkommet arbete om Vadstena slott. Fornvännen 1967, s. 128 ff.

Fig. 1. Gravsten över Eiler Bølle, död 1534. Efter Jensen, Danske adelige gravsten, 1951. – Grave slab from 1534(?).

tes ur kraft.⁶ R. Meischke har för Nederländernas vidkommande försökt sätta denna utveckling i samband med byggherrarnas krav på större insyn i hyttornas verksamhet.⁷ Detta skall under perioden 1530–1580 bl. a. ha lett till införandet av arkitekttävlingar och i samband därmed till ökade krav på skamplunernas utseende. I sådana tävlingar synes de egentliga byggmästarna inte ha deltagit, utan i stället en rad nya yrkeskategorier, som bättre behärskade konsten att göra skampluner eller byggnadsmodeller, som nu också blev vanliga komplement till skamplunerna. Tre sådana nya kategorier kan klart urskiljas, fästningsbyggnadsexperterna, målarna och bildhuggarna. Byggmästarna har under detta skede endast varit anförtrödda underordnade uppgifter av teknisk och administrativ art. I gengäld tycks vissa företrädare för de nya kategorierna, de s. k. arkitekterna eller

⁶ H.-J. Krause: Das erste Auftreten italienischer Renaissance-motive in der Architektur Mitteleuropas. *Acta historiae artium*, XIII, 1967, s. 100.

⁷ R. Meischke: Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw. *Bulletin & nieuws-bulletin van de koninklijke nederlandse oudheidkundige bond*, VI: 5, 1952, s. 202 ff.

ingenjörerna, ofta inte ha haft någon fastare anknytning till hyttorna. Detta tycks särskilt gälla målarna.

Som den ekonomiska förutsättningen för denna utveckling framhäver Meischke den alltmer dominerande betydelse för byggandet, som vid denna tid kan tillskrivas hoven i Bryssel och Mechelen. Den profana byggnadsverksamheten kommer under detta skede helt att dominera över den kyrkliga. Dessa förutsättningar måste i lika hög grad anses giltiga för Nordens vidkommande, där den helt dominerande byggnadsverksamheten består i kungamaktens och adelns uppförande av tvingborgar, från vilka man räknar med att effektivt kunna behärska en under det närmast föregående skedet mycket upprorisk befolkning. Bör då inte den konstnärliga arkitektverksamheten här ha varit organiserad på ett liknande sätt?

Så som Jensen och Otto Norn beskriver Morten Busserts verksamhet i Kristian III:s Danmark,⁸ förefaller denne mycket väl kunna passas in i mönstret för en nederländsk bildhuggar-arkitekt, med den skillnaden att Bussert tydligen inte haft någon nämnvärd konkurrens. Norn försöker visserligen mot honom ställa upp Jacob Binck som den verkliga renässanskonstnären, målarkitekten.⁹ Även om Binck bevisligen verkat som fästningsarkitekt i samråd med Bussert, måste det understrykas, att Norns hypotes är löst underbyggd. Det finns anledning att återkomma till den längre fram.

Inom svensk forskning har Sten Karling gjort ett försök att föra fram Anders Larsson Målare som ett exempel på en allkonstnär av renässanstyp vid Gustaf Vasas och Erik XIV:s hov.¹⁰ Karling underbygger denna hypotes med ett stort antal hänvisningar till dokumentariska uppgifter om skampluner, som denne mångkunnige man skall ha fått i uppdrag att göra för byggnader, möbler, reliefer m. m. I detta sammanhang finns det kanske egentligen endast anledning att uppehålla sig vid att han gjort ritningar till byggnader. Karling har genom att påvisa detta kunnat fastslå, att Anders Målare verkat som arkitekt i den mening, som samtiden lika väl som vår egen tid inlagt i detta begrepp. Kan det inte dokumentariskt beläggas, att en person utfört skampluner för byggnader, så finns det heller ingen egentlig anledning att utnämna vederbörande till introduktör av arkitektoniska nyheter. Vare sig Påvel Schütz eller den byggmästare Jacob Richter, som Unnerbäck i Welsche Giebel jämte honom omnämner som tänkbar förmedlare av rundbågsrenässansen, synes uppfylla detta kriterium. Är detta riktigt, så bör Anders Målares ställning i Sverige uppfattas som helt jämförlig med Morten Busserts i Danmark.

Ett resonemang av denna typ innebär inte med nödvändighet, att man betraktar hela den tidiga nordiska renässansen som två konstnärers verk, men däremot betyder det, att det stora flertalet byggmästare bör betraktas som arbetsledare och tekniker utan formskapande uppgifter. En arkitekt i dåtida bemärkelse bör ha varit en privilegierad person, som visserligen kunde bära titeln byggmästare, men som normalt inte handhade sådan uppgifter som t. ex. förande av räken-

⁸ Jensen, a. a., I, s. 179 f. O. Norn: Christian III:s borge, 1949, s. 170 f.

⁹ O. Norn: Hesselagergaard og Jacob Binck, 1961, s. 42 ff.

¹⁰ S. Karling: Anders Larsson Målare. Fornvännen 1941, s. 65 ff.

Fig. 2. S. Johannis Baptistae kyrka, Landskrona, detalj.
Efter Wählin, Landskrona forna kyrka 1939. —
St. John's church,
Landskrona, detail.

skaper. Den av Olsson relaterade konflikten mellan den tredskande arkitekten Johannes Baptista Pahr och ståthållarna för Kalmar och Borgholm angående redovisningen av byggnadsräkenskaperna för tiden 1572-74¹¹ torde ur denna synpunkt vara mycket betydande och överensstämmer väl med den bild av förhållandena, som Meischke ger för Nederländernas del.

Det är emellertid rimligt att tänka sig, att både Bussert och Anders Målare haft kontakt med andra konstnärer, som inspirerat dem i deras arbete. Bussert har således obestridligen samarbetat med Jacob Binck,¹² och denne har sannolikt i sin tur haft kontakt med Anders Målare. Binck befann sig i Sverige 1541,¹³ dvs. under samma tid som Gustaf Vasa planerade arbetena med befästningsgördeln kring Stockholms slott.¹⁴ I denna anläggning ingick det porttorn, som enligt Unnerbäck bar landets första rundbågsavlar. Binck bör således mycket väl ha

¹¹ M. Olsson: Kalmar slotts historia, II A, 1961, s. 215 f.

¹² Norm, 1961, s. 48.

¹³ Weilbachs konstnerleksikon, I, 1947, s. 99.

¹⁴ Stockholms slotts historia (M. Olsson), I, 1940, s. 70.

kunnat förmedla nyheten, särskilt som Köpenhamns slotts rundbågspydda porthus just var under uppförande, när han lämnade Danmark.¹⁵

Mot denna uppfattning kan det naturligtvis hävdas, att porthuset i Stockholm med sina egenartade svalstjærtstinnar inte har någon fullgod motsvarighet på danskt område. Zwickau-typen, till vilken de stockholmska gavlarna hör, synes dock ha varit representerad med ett då helt nyuppfört exemplar på Gottorps slott. F. ö. torde Unnerbäck ha gjort sig skyldig till en viss undervärdering av det danska materialet. Att de försvunna gavlarna på de danska kungaborgarna ofta är mycket schematiskt avbildade, måste knappast med nödvändighet tolkas som att de också varit mycket enkla. Ett särskilt besvärligt exempel är nordgaveln till Landskrona, känd genom en teckning av Erik Dahlberg och ännu bevarad till sina nedre delar. Eftersom Dahlbergs teckning knappast kan sägas vara särskilt noggrant utförd, är Harald Nilssons av Unnerbäck omnämnda förslag till rekonstruktion av gaveln som en rundbågsgavel knappast helt oantagbart. Landskrona kyrktorn har uppenbarligen haft gavlar av helt likartat slag med rundbågskrön (fig. 2).¹⁶ Rådhuset i staden har å andra sidan också haft en likartad gavel, men med rätvinklig avtrappning.¹⁷ Dåliga avbildningar måste naturligtvis i varje enskilt fall testas mot bevarat material, innan gavlarna placeras in i något typologiskt system. Unnerbäck har inte tagit med den skånska adelsborgen Smedstorp i sammanhanget och kanske med rätta. På den bevarade avbildningen (fig. 3) ser gaveln ut att ha haft en slående likhet med de av Unnerbäck avbildade rundbågsgavlarna från Weser-området, men eftersom några andra sådana gavlar inte är kända på skandinaviskt område, är det kanske sannolikare, att 1700-talstecknaren har missförstått en ordinär volutgavel. Då rester av gaveln ännu finns kvar, kan en byggnadsundersökning sannolikt avgöra frågan.

En annan skånsk adelsborg, som förbigåtts av Unnerbäck, är Vanås, trots att denna byggnad numera står med inte mindre än fyra rundbågsgavlar. Endast östlängans båda gavlar är emellertid ursprungliga, och i sitt nuvarande skick är åtminstone den norra starkt ombyggd. Ulrik Thersners avbildningar från 1817 visar i alla händelser att gavlarnas mest iögonenfallande drag är ursprungligt, den översta tinnens tudelning på två rundbågar (fig. 4–5). Vanås-gavlarna brukar oftast hänföras till tiden efter den härjning, som borgen utsattes för 1566,¹⁸ men eftersom en rent gotisk gavel ännu finns kvar från det föregående skedet, kan de båda rundbågsgavlarna mycket väl vara äldre.

Den bäst dokumenterade av alla skånska adelsborgar från 1500-talets mitt är

¹⁵ Norn 1949, s. 114.

¹⁶ H. Wählin: Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken, 1939, s. 20. W. daterar torngavlarna till 1460-talet med en hänvisning till gavelarkitektur i Roskilde domkyrka, vilken dock helt saknar Landskronagavlarnas karakteristiska horisontala listverk.

¹⁷ C. H. Sjöcrona: Landskrona 1658–1933, 1933, s. 14–15.

¹⁸ Sven T. Kjellberg daterar östlängan till 1700-talet med hänvisning till en dåtida uppgift om 4 nya flyglar, Slott och herresäten i Sverige: Skåne III, 1966, s. 332 f. Dessa flyglar har emellertid varit fristående byggnader, jfr E. Hofrén: Matthias Flensburgs prospecter. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1965, s. 45.

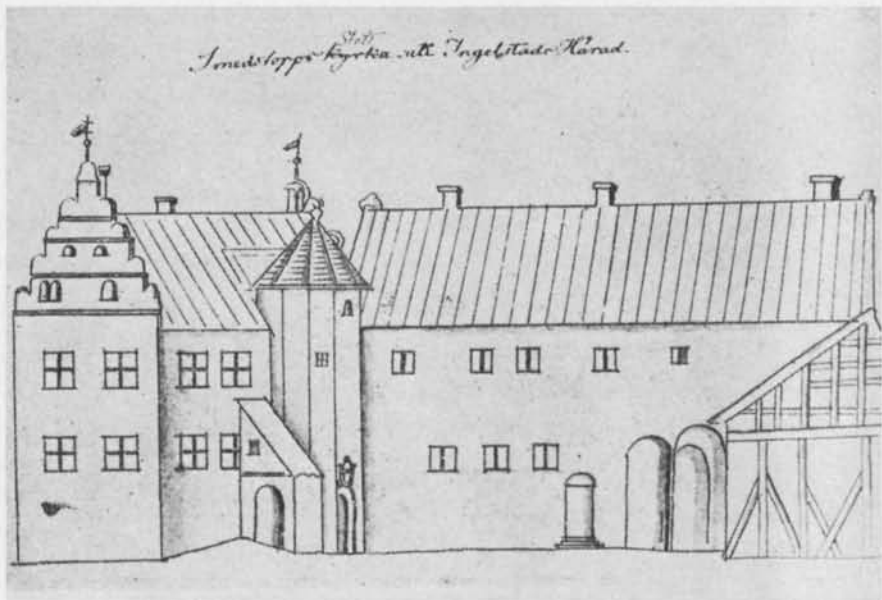

Fig. 3. Smedstorp, Skåne, okänd 1700-talstecknare. Efter Schwerin, Skånes hembygdsförbunds årsbok, 1935. — Smedstorp, Skåne, anonymous 18th c. artist.

Månstorp, som byggdes av rikshovmästaren Eske Bille under åren 1540–47.¹⁹ Den ruinerade anläggningens yttre praktgavel har gjorts till föremål för två rekonstruktionsförsök, båda baserade på fyndet av en rad kritstensknoppar. Erik Lundberg har således tänkt sig gaveln som en trappgavel med 15 tinnar och en knopp på varje tinne.²⁰ Nils Gösta Sandblad har däremot föreslagit 5 tinnar med tre knoppar på varje.²¹ Sandblads rekonstruktion är otvivelaktigt den ur byggnadsarkeologisk synpunkt riktigaste, eftersom den tar hänsyn till att knopparna efter formatet är grupperade tre och tre och gavelns bevarade nischer två och två. Någon gavel som kan sägas likna denna rekonstruktion torde å andra sidan knappast vara känd. Eftersom knoppar är vanliga på rundbågsgavlar, har jag därför här tillåtit mig att försöka åstadkomma en rekonstruktion, som baserar sig på detta förhållande (fig. 6). Detta försök tar dessutom hänsyn till en eljest omtiverad rundbågsnisch, som fortfarande delvis är bevarad. I enlighet med den av Unnerbäck avbildade skamplunen till Marienkirche i Dessau har den i rekonstruktionen utfyllts med en musslererelief. Fragment av en sådan relief i kritsten påträffades vid undersökningen av borgruinen. Invid rundbågsfältet har gavelns mittparti varit slätt. På förslaget har detta fält utfyllts med en urtavla, efter-

¹⁹ N. G. Sandblad: Månstorps gavlar, 1937, s. 26 ff.

²⁰ E. Lundberg: Byggnadskonsten i Sverige, sengotik och renässans 1400–1650, 1948, s. 224.

²¹ Sandblad, a. a., fig. 2.

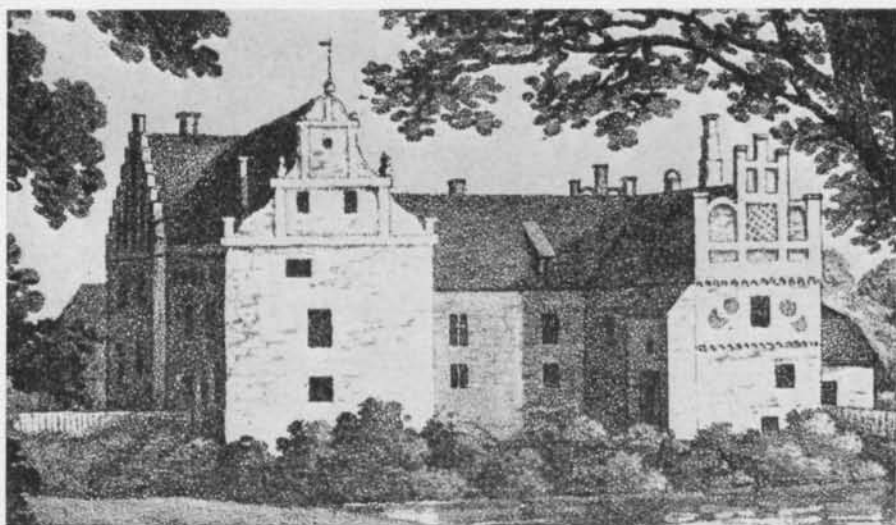

Fig. 4. Vanås, Skåne, från SV. 1817. Efter U. Thersner, *Fordna och närvarande Sverige*. — Vanås, Skåne, from SW, 1817.

som urverk vid denna tid synes börja bli vanliga på danska herresäten, och urtavlor då ofta får en monumental placering.

Exemplet Månstorp är av stort intresse för den centrala problematiken, den konstnärliga ansvarsfördelningen. Sandblad har nämligen föreslagit den ovan nämnde bildhuggaren Hans Maler som gavelns arkitekt, trots att denne inte är nämnd i Eske Billes bevarade brevväxling.²² För detta antagande talar dels, att den i breven omnämnde byggmästaren förefaller ha varit en mycket osjälvsständig hantverkare, dels, att gaveln burit en rik skulptural utsmyckning. I denna dekor ingick en fragmentariskt bevarad inskriftssten, som Sandblad således på stilistiska grunder tillskrivit Hans Maler. Sandblad har gjort ett försök att rekonstruera stenen, som med avseende på arkitekturen är något ofullständigt, varför jag här funnit anledning att renrita endast denna (fig. 7). Den består som synes av en tretinnad rundbågsgavel, där inskriften placerats på portar, som öppnar sig framför en central nisch. Ett stort fragment av en musslerelief kan emellertid ej inpassas i rekonstruktionen av stenen, och det hela har därför sannolikt krönts av ytterligare en relief med en rundbåge, utfylld av en mussla (fig. 6).

Även andra nordiska forskare har funnit det möjligt att förknippa skulptörer av inskriftstavlor med arkitekturen i de byggnader, på vilka tavlorna är placerade. Armin Tuulse har således framhållit detta beträffande den uppländska borgen Mörby.²³ Norn har gjort motsvarande förslag beträffande Hesselager, dock icke för borgens utan för kyrkans vidkommande.²⁴ Norn menar således, att

²² A. a., s. 61 f.

²³ A. Tuulse: Mörby, 1952, s. 71 ff.

²⁴ Norn 1961, s. 52 f.

Fig. 5. Vanås, 1817. Efter Thersner. — Vanås from NW, 1817.

Jacob Binck utfört skampluner för såväl gavelarkitekturen å slott och kyrka som för den år 1550 daterade inskriftstavlan i kyrkan. Denna tavla tillhör dock en helt annan stilfas än gavlarna, medan den däremot obestriddligen är klart präglad av den av Binck introducerade nederländska ornamentiken.²⁵ Norn menar emellertid, att Hesselager-gavlarna inte bör betraktas som vanliga rundbågsgavlar, därför att de enligt hans uppfattning är beroende av en förlaga hos Serlio, som just Binck skulle kunna ha förmedlat. Som Unnerbäck framhåller, är denna tolkning knappast helt övertygande, då Serlios rundbåge är tredelad, medan Hesselager-gavlarna endast är tudelade. Eftersom tudelade gavelrösten i ett visserligen något annorlunda utförande också finns på Vanås, förefaller det naturligare att sammankoppla detta drag med en tradition i dansk borgarkitektur. På gavelrösten brukar man placera vimplar, men på dåtidens praktfullaste danska herresäte, Glimmingehus, hade man ersatt dessa med skulpturer.²⁶ De kraftigt dimensionerade mittlisenerna på Hesselagergårds båda huvudgavlar synes enklast kunna förklaras med att byggherren haft en sådan intention. En likartad arkitektonisk lösning förelåg i så fall i Hildesheims domkyrkas nu förstörda korskrank, som var daterat till 1546.²⁷

Om det ur stilistisk synpunkt i så fall inte finns någon egentlig anledning att sammankoppla Hesselager-gavlarna med kyrkans inskriftstavla, så finns det så mycket större anledning att jämföra dem med slottets. Oavsett om denna relief

²⁵ Jensen, a. a., I, s. 156., 179, pl 44.

²⁶ Skånska borgar (A. Hahr), 5, 1917, s. 17, fig. 3.

²⁷ Olsson 1961, II A, s. 169, 177.

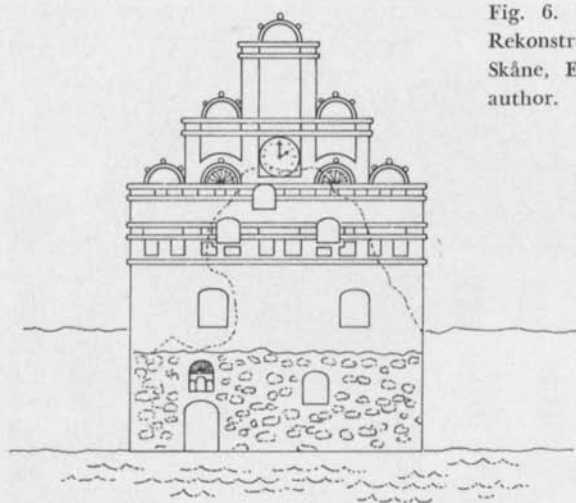

Fig. 6. Månstorp, Skåne, östra gaveln. Rekonstruktion av förf. — Månstorp, Skåne, E gable. Reconstruction by the author.

i enlighet med Jensens åsikt skall tillskrivas Morten Bussert eller ej, så kan den med sin krönande musslerelief hänföras till rundbågsrenässansen. Ur kvalitets-synpunkt är den dessutom fullt jämförbar med gavlarna. Eftersom stenen är daterad till 1538, bör detta årtal rimligen även gälla skamplunen till hela anläggningen, även om denna naturligtvis kan ha modifierats under byggnadstiden.

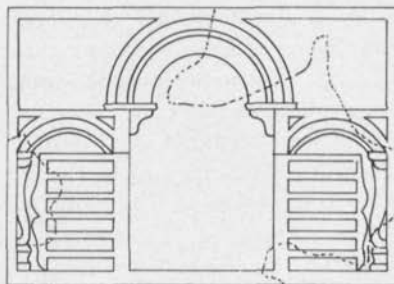
Den Morten Bussert, som Norn utnämnt till rundbågsrenässansens introduktör i Danmark, var utan tvivel en märklig personlighet. Som Norn har påvisat, torde han i sin ungdom ha arbetat i den byggnadshytta vid Köpenhamns slott, som 1520 leddes av holländaren Michiel Heynrick van Haerlem.²⁸ Han bör således ha varit väl förtrogen med den byggnadsorganisation, som existerade i Nederländerna före renässansens uppträdande. Å andra sidan ger Jensen sannolikt en helt riktig bild av hans verksamhet, när han jämför honom med de talrika tyska bildhuggar-arkitekter, som är kända från 1500-talet.²⁹ Även för dessa synes produktionen av bildhuggeriarbeten ha varit väsentligare än de stora arkitektoniska uppgifterna. Överhuvudtaget synes epitafier, portaler och andra smärre arbeten nästan överallt i Tyskland föregå den renässansarkitektur, som utförts i full skala och omfattat hela byggnader. Som ett undantag från denna regel framhåller Irmgard Büchner-Suchland den i Augsburg och Regensburg verksamme arkitekten Hans Hieber, vilken enligt hennes uppfattning bör ha varit elev till den inledningsvis omnämnde Mauro Codussi.³⁰ Hieber, som dog 1522, synes ha introducerat en rad renässans-nyheter i Sydtykland, såväl på arkitekturens som på ornamentikens område. Således har han arbetat med modeller, vilket visar att han på italienskt manér har velat bilda sig en fullständig helhetsuppfattning av sina planerade verk, före de egentliga bygg-

²⁸ O. Norn: Mester Michiels to breve til Christian den anden, 1948, not 5.

²⁹ Jensen, a. a., I, s 179.

³⁰ I. Büchner-Suchland: Hans Hieber, 1962, s. 89 ff.

Fig. 7. Månstorp, inskriftstavlans arkitektur. Rekonstruktion av förf. — Månstorp, architectural setting of tablet. Reconstruction by the author.

nadsarbetenas igångsättande. Även om vissa renässansprinciper kan iakttas också i de färdiga byggnaderna, så har de dock alltid en rent gotisk stomme, vilket i sin tur innebär, att t. ex. hans kyrkor inte har plats för några venetianska gavlar.

Det torde vara mycket betecknande för situationen, att de av Unnerbäck utpekade äldsta renässansgavlarna i Nordtyskland i så ringa utsträckning just sitter på kyrkor. Att de venetianska praktkyrkogavlarna för första gången skulle efterbildas på en rad takkupor till ett klädeshus är verkligen en mycket djärv tanke. Krause har i sin ovannämnda uppsats framkastat, att Schultheiss skulle kunna ha varit inspirerad av ett epitafium, som utförts 1524 av Christoph Walther, en av stenmästarna från Annaberg.³¹ Från epitafiet har Schultheiss dock endast kunnat hämta ornamentiken, ej den arkitektoniska uppbyggnaden. Det bör emellertid framhållas, att ingen av de av Unnerbäck redovisade gavlarna står de italienska så nära som den av Olsson avbildade slottsportalen i Tübingen.³²

Även beträffande domkyrkan i Halle menar Krause, att förebilderna bör kunna sökas på andra områden än den egentliga arkitekturens, såvida man inte skall se dess rundbågskrön som en ren nyskapelse. Kyrkobyggnaden var framförallt avsedd att tjäna som förvaringsutrymme åt kardinal Albrekts väldiga reliksamling, och Krause anser, att man kan ha rätt att jämföra kyrkoarkitekturen med arkitekturen i de många nygjorda relikskrin, som ingick i samlingen, och som avbildas i den 1526–27 färdigställda praktkatalogen.³³ I beskrivningen till en monstrens finns f. ö. en term, »welchssenn bogenn», som skulle ha kunnat vara en bättre titel på Unnerbäck's arbete än den lätt missförstådda »Welsche Giebel». Krause nämner även förekomsten av två rundbågskrönta portalomfattningar i kyrkan. Han kunde även ha nämnt, att den större av de båda tavlor, som uppsattes vid vigningen 1523, har rundbågig bekröning.³⁴

Fråga om Halle har Unnerbäck dock bl. a. utpekat en byggnad med samma

³¹ Krause, a. a., s. 108, jfr s. 104.

³² Olsson 1961, II A, s. 190, 199.

³³ Krause, a. a., s. 108 f. Jfr *Das Hallesche Heilum* (Ph. M. Halm, R. Berliner), 1931, t. ex. s. 51, pl. 117 a.

³⁴ H. Volkmann: Die Weihetafeln des Kardinals Albrecht von Brandenburg in der Stiftskirche zu Halle. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, 12, 1963, s. 760 ff.

funktion som förebild, kyrkan Santa Maria dei Miracoli i Venedig, men denna byggnads ensamma rundbåge är förvisso en klen förlaga. Man frågar sig onekligen, varför Unnerbäck inte i sammanhanget nämnt Basilica San Marcos präktiga rad av rundbågar. Nu återfinnes emellertid fönstergrupperingen från Santa Marias rundbågsfält i den västliga mittbågen i den krans av rundbågar, som kröner Aloisio Novis 1505–09 uppförda Archangelskijatedral i Kreml i Moskva.²⁵ Skall Santa Maria dei Miracoli överhuvudtaget nämnas som förebild till domkyrkan i Halle, så bör Archangelskijatedralen tagas med som mellanled. Likheten är i ingendera fallet särskilt påfallande, men naturligtvis kan det ha funnits en idéinspiration. Krauses uppfattning att rundbågarna i främsta rummet är symboliskt tänkta torde således även i så fall vara berättigad. Därmed bortfaller emellertid varje anledning att se domkyrkans västgavel som inspirerad av Scuola San Marco. Att västgaveln är spetsig är byggnadstekniskt motiverat, och den har därför helt följdriktigt erhållit en trappgavels blinderingsdekor. Denna trappgavel har därefter krönts med rundbågar i enlighet med byggherrens intentioner. Som rundbågskrönt trappgavel bör den således vara en på platsen inhemsk nyskapelse.

Rikard Holmberg

Summary

Taking as his starting point a recently published work by E. Unnerbäck, *Welche Giebel*, 1971, the author discusses the circumstances in which early Scandinavian renaissance architecture developed. Unnerbäck, like a number of other Swedish scholars, asserts the importance in this connection of certain documentarily known master builders. In opposition to this view, the author supports the opinion, held by Danish researchers and among Swedish scholars by, among others, S. Karling, that the initiative for the development stemmed above all from sculptors and painters, and he particularly stresses that this opinion is in closer accord with the standpoint of German and Dutch scholars.

Translated by R. Cox

²⁵ M. Alpatov-N. Brunov: *Geschichte der altrussischen Kunst*, 1932, s. 104, Abb. 49-